

המזון במצרים בעיני המתלוננים: אמת ושקר

פרשתנו עוסקת בתלונות בני ישראל במדבר. הם מתאוננים ואומרים: "זָכְרָנוּ אֶת הַדָּגָה אֲשֶׁר נָאֵל בְּמִצְרַיִם חֲנָם. אֶת הַקֶּשֶׂאִים וְאֶת הַבָּבְטָחִים וְאֶת הַחֲצִיר וְאֶת הַבְּצָלִים וְאֶת הַשּׁוּמִים" (במ' יא:ה). בניגוד לסיפור של מי מרה (שמ' טו:כב-כד), שבו ניתן צידוק לעילת התלונה – מחסור במי שתייה – כאן אין שום הצדקה ממשית וחיונית. הכתוב מציין במפורש שהעילה היא "תאוה", והדבר בא לידי ביטוי במילים מן השורש 'תאו' המופיעות חמש פעמים בסיפור המתאווים (במ' י"א^[1]).

כבר מתחילה אפשר לחוש במניע הזה, שכן התלונה מתחילה בשאלה: "מִי יֶאֱכְלֵנוּ בָּשָׂר" (יא:ד)?^[2] בעולם הקדום, אכילת בשר בשגרה היום-יומית לא הייתה בהישג ידם של רוב האנשים, ונחשבה למוותרות. יתרה מזאת, אכילת בשר צאן במצרים בפרהסיה הייתה בוודאי מוגבלת, משום שנחשבה על ידי המצרים לתועבה (בר' מו:לד). כך גם מברר אבן עזרא, בפירושו לפסוק זה:

לאות כי בימים ההם לא היו המצרים אוכלים בשר, ולא יעזבו אדם בארצם שיזבח צאן, כאשר יעשו היום אנשי הודו. ומי שהוא רועה צאן תועבה היא, שהוא שותה החלב.

אבל אפשר שהבחירה לפתוח דווקא בבשר נובעת מאכזבתם מאי מימוש ההבטחה שניתנה להם. עוד בהתגלות הראשונה בסנה, הובטח למשה שבני ישראל יגיעו "אֶל אֶרֶץ טוֹבָה וְרַחֲבָה אֶל אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ" (שמ' ג:ח). ואם חלב מוצאו מהצאן ומהבקר, הרי שיש כאן לכאורה הבטחה לארץ, שבה ניתן לאכול בשר בשפע.

על מנת שהתלונה של האספסוף תישמע אמינה, ולא מופרכת לגמרי, הם משלבים בה נתונים אמתיים הלקוחים מהריאליה המצרית, והמחפים על דברי גוזמא ושקר. להלן נראה זאת מדיוק דברי המתלוננים. הם לא מספרים שאכלו במצרים בשר, אבל הם מציינים בערגה: "זָכְרָנוּ אֶת הַדָּגָה אֲשֶׁר נָאֵל בְּמִצְרַיִם חֲנָם" (במ' יא:ה). אכן, היאור היה עשיר בדגים, והם היוו מקור תזונתי וכלכלי מרכזי.^[3] שבחם של דגי מצרים נודעו בכל העולם הקדום, ומגוון מיני דגים יוצאו ממנה, כנראה לאחר ייבוש, מליחה או עישון. בתפריט המזון של עשירי ארץ ישראל נמנו דגים שונים שמוצאם ממצרים, שיובאו כנראה מיובשים, מלוחים או מעושנים. למשל, שרידי עצמות של דג "נסיכת הנילוס" (*Lates niloticus*) מופיעים באתרים ארכאולוגיים רבים בארץ ישראל, לפחות החל מתקופת הברונזה המאוחרת (המאות השש עשרה עד השתים עשרה לפני הספירה).^[4]

גם רשימת הירקות שבדברי המתאווים אינה מקרית. מסתבר שהפריטים הללו מופיעים רק פעם אחת בלבד במקרא, בפרשתנו, ובהקשר למצרים בלבד. מדובר בגידולי תרבות ידועים שזיהוים אינו מסופק.^[5]

1. קישואים - מלון הקתא (*Cucumis melo var. chate*) מוכר גם בימינו בשם הערבי "פקוס", ואינו הקישוא המודרני שמוצאו מהעולם החדש.
2. אבטיחים – שם קיבוצי לאבטיח (*Citrullus lanatus*) ולמלון (*Cucumis melo*). ישנן עדויות בוטניות-ארכאולוגיות רבות לגידולם במצרים מהאלף השני לפנה"ס, וכן הם מופיעים באיורים שעטרו כמה קברי מלכים במצרים העתיקה.
3. חציר – מזוהה כאן עם שום הכרש (*Allium porrum*), הידוע בשם הערבי "כראת".^[6]
4. בצלים – בצל הגינה (*Allium cepa*).
5. שומים – שום תרבותי (*Allium sativum*).

המשותף לכולם - מדובר בגידולי מקשה ממשפחת הדלועיים, וירקות בעלי בצל הגדלים בחקלאות השלחין האופיינית למצרים, בניגוד לחקלאות הבעל של ארץ ישראל (דב' י"א:א). גידולי המקשה העסיסיים, שהושקו במי הנילוס, ביטאו את הניגוד למדבר סיני הצחיח, ולפיכך התלוננו בני ישראל ש"נִפְשָׁנוּ יִבְשָׁה" (שם:ו).^[7] המתלוננים העדיפו להתרפק על אלה, מאשר על עצי הפרי המתוקים, שטרם ראו בעיניהם, אך הובטחו להם כאשר יגיעו לארץ ישראל: "וְלֵמָּה הֶעֱלִיתֶנּוּ מִמִּצְרַיִם לְהַבִּיא אֶתְנֶנּוּ אֶל הַמָּקוֹם הַרְעָה הַזֶּה לֹא מְקוֹם זָרַע וְתֵאֵנָה וְגִפְן וְרִמּוֹן וְיִמִּים אֵין לְשִׁתוֹת" (במ' כ:ה).

גם הבחירה בבצלים ובשומים אינה מקרית; כמו שאר הירקות הנזכרים, הם היו ידועים כגידולים חשובים במצרים, כפי שנזכר במקורות ההיסטוריים והארכאולוגיים. על מעמדם במצרים הקדומה מעידים שקיעים (=שרידים) שנותרו באמונות שרווחו עוד בתקופה הרומית. הם נחשבו לפירות אדמה שכחים בתפריט המזון, אך מקודשים, עד שהמצרים נהגו להישבע בשמם.^[8] יש מהם שקידשו אותם ואסרו על אכילתם, כמו בשר צאן, כפי שכתב יובנאליס באירוניה, בסטירה שלו:

כאן מכבדים חתול, אך שם את הדג שבנילוס... חטא של טומאה הוא פריכת בצל וכרשה בשיניים (הווי עם קדוש, שאלים שכאלה צומחים בגניך). על השולחן לעולם לא יושם בשרו של הכבש הצמרירי ושחיתת גדי עזים, שם לחטא יחשובו.^[9]

כעבדים שעבדו בבנייה בפרך, סביר להניח שבני ישראל קיבלו מזון שכוח, כמו בצלים ושומים, במקום שחר. על רקע זה מעניינת עדות "ארכאולוגית" שמביא הרודוטוס, בעת ביקורו באחת מהפירמידות העתיקות במצרים: "על הפירמידה כתוב בסימנים מצריים, מה היו ההוצאות לצנון, בצל ושום שבביל העובדים".^[10] אין אפוא לפקפק בכך שבני ישראל אכלו דגים, בצלים ושומים במצרים, אבל ההכרזה שהם קיבלו זאת "חנם"^[11] אינה מתקבלת על הדעת.

פילון האלכסנדרוני מתייחס להיבט שלילי נוסף בהתנהגות המתלוננים הרשעים, שהעדיפו את הבצלים והשומים הצורבים את העיניים, ואת הכרישים המבאישים והדגים המתים שאכלו במצרים על פני אכילת המן במדבר.^[12] לכך יש להוסיף, שלדעת חלק

מהרופאים הקדמונים, השומים, הבצלים והכרשה נחשבו למאכלים רעים לבני אדם, שלא כדאי להרבות באכילתם מבחינה רפואית. כך שאין מדובר כאן במזון בסיסי משובח שהיה ראוי לערוג אליו.¹³¹

לסיכום, עיון מדוקדק בדברי התלונות של בני ישראל מלמד, שלא היה יסוד עובדתי למחסור אמתי וחיוני במזון במדבר. בתואנות שווא הם התרפקו על האוכל המצרי, בעודם שוכחים או משכיחים את ימי העבדות והמרורים שהיו מנת חלקם. הביקורת המקראית כנגד המתלוננים היא גם על כך, שהם בחרו במזון ארצי: ירקות ודגים שהמצרים סגדו להם, בעוד הם דוחים את המן מן השמים - מתת א-לוהים. מפרשת המתלוננים עלינו ללמוד להוקיר טובה לקב"ה, שבחסדו הביאנו לארץ-ישראל: "ארץ טובה... לא תחסר כל בה" (דב' ח:ז-ט).

- [1] על הריאליה והנס בהופעת השלו במדבר, וההסבר של מיתת בני ישראל באכילת בשרו בשל תאוותם, ראו ספרי, **מסורת העוף**, תל אביב תשס"ד, עמ' 88-96.
- [2] ראו ספרי, במדבר פרשת בהעלותך פסקה פו: "וכי מפני שלא היה להם בשר היו מתרעמים? והלא כבר נאמר 'וגם ערב רב עלה אתם וצאן ובקר מקנה כבד מאד' (שמ' יב:לח). יכול שאכלום במדבר, והלא בכניסתן לארץ הוא אומר: 'ומקנה רב היה לבני ראובן ולבני גד' (במ' לב:א), אלא שמבקשים עלילה היאך לפרוש מאחרי המקום".
- [3] פגיעה בכלכלת מצרים חלה בתמותת הדגה במכת הדם, ראו: שמ' ז:כא; תה' קה:כט והשוו יח' כט:ד. דבר זה בא לידי ביטוי גם בשנות בצורת והתייבשות מקורות הנילוס, ראו: יש' יט:ח; חב' א:טו-טז.
- [4] ר' בוכניק, ע' לרנאו, ג' בר עוז ור' רייך, "תפריט הדגים הירושלמי בשלהי ימי הבית השני", **חידושים בחקר ירושלים**, הקובץ החמישה עשר (א' ברוך, א' לוי-רייפר וא' פאוסט עורכים), רמת גן תש"ע, עמ' 101; ע' לרנאו, "עצמות דגים עתיקות: מה הן מספרות לנו?", **מכמנים**, 26 (תשע"ז), עמ' 68.
- [5] ראו ז' עמר, **צמחי המקרא**, ירושלים תשע"ב, בערכים השונים.
- [6] אינו זהה ל"חציר" הנזכר כ-20 פעם במקרא, שהוא כינוי לעשב ירוק המשמש למספוא בהמות (מל"א יח:ה; איוב מ:טו ועוד).
- [7] לעומת זאת, הכתוב מפריך את דבריהם ומתאר בפירוט רב את מעלותיו של המן "כטעם לשד השמן" (במ' יא:ח) וכ"צפיקת בדבש" (שמ' טז:לא).
- [8] G. Plinius, *Naturalis Historia* (H. Rackham trans.), London 1956, XIX 101, 110. עוד ראו: ע' פרידיהיים, "בצל של עבודה זרה" – עיון בראליה תלמודית, **דרכי דניאל**: מחקרים במדעי היהדות לכבוד הרב פרופסור דניאל שפרבר (א' פרזיגר עורך), רמת גן תשע"ז, עמ' 93-95.
- [9] יובנאליס, **הסטריות** (ר' בירנבאום מתרגמת), ירושלים תשס"ג, עמ' 313.
- [10] **הרודוטוס** (ב' שימרון ור' צלניק-אברמוביץ מתרגמים), תל אביב 1988, עמ' 157.
- [11] ראו ספרי, במדבר פרשת בהעלותך פסקה פז: "וכי יש בענין שהיו המצריים נותנים להם דגים בחנם? והלא כבר נאמר: 'ועתה לכו עבדו ותבן לא ינתן לכם' (שמ' ה:יח). אם תבן לא היו נותנים להם בחנם, דגים היו נותנים להם בחנם? ומה אני אומר 'חנם, חנם מן המצוות'".
- [12] פילון האלכסנדרוני, **כתבים** (מי יורש קנייני אלוה), ה' (י' עמיר ומ' ניהוף עורכים), ירושלים תשע"ב, עמ' 755.
- [13] תפיסה זו מופיעה בספרי הרפואה היוונים, שאומצו גם על ידי רופאי ימי הביניים. ראו למשל, רמב"ם, **הנהגת הבריאות** (מהדורת ז' מונטנר), ירושלים תשי"ז, עמ' 377-39. הנ"ל, **פרקי משה ברפואה**, עמ' 33, 145, 331, 335 ושם מתייחס לדברי גלינוס.